

AGNIESZKA BARCZYKOWSKA, MACIEJ MUSKAŁA

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

PODEJŚCIE MULTIAGENCYJNE W PROCESIE READAPTACJI OSÓB OPUSZCZAJĄCYCH ZAKŁADY KARNE

ABSTRACT. Barczykowska Agnieszka, Muskała Maciej, *Podejście multiagencyjne w procesie readaptacji osób opuszczających zakłady karne* [Multi-agency Work in the Process of Social Re-adaptation of Persons Released from Prisons]. *Studia Edukacyjne* nr 34, 2015, Poznań 2015, pp. 225-242. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-2896-7. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2015.34.14

One of the biggest problems of modern pedagogy is the process of social re-adaptation of ex-prisoners. Despite extensive knowledge of the course of the process, rehabilitation results continue to be unsatisfactory. One of the attempts to break the deadlock is the US model of the Transition from Prison to the Community. It represents the best thinking and evidence about how to manage transition and successful reentry with a view to community safety and reduced victimization.

Key words: convicted, readaptation, collaboration, prison, institutions

Wprowadzenie

Ostatnie czterdzieści lat zmian w obszarze polityki kryminalnej w Stanach Zjednoczonych doprowadziło do sytuacji znacznego wzrostu populacji więziennej, wydłużenia czasu trwania wyroków, a także ograniczenia odsetka kar zakończonych warunkowym przedterminowym zwolnieniem. Wzrastające koszty, które uczyniły z więziennictwa jedną z najważniejszych pozycji w budżecie tak federalnym, jak i w budżetach stanowych spowodowały, że dla wielu zarządców jednostek penitencjarnych najistotniejszym

kryterium działania stało się obniżanie funduszy przeznaczonych na wykonanie kary. W związku z powyższym, zmniejszono do niezbędnego minimum nakłady na programy, które miały wspomagać więźniów w czasie powrotu do środowiska wolnościowego, często przenosząc „zwolnione” w ten sposób środki na ochronę. Funkcje zabezpieczające stały się również dominujące w działaniu agencji świadczących usługi na rzecz amerykańskiego wymiaru sprawiedliwości. Wiele z nich zajęło się np.: dozorem elektronicznym czy wykonywaniem testów na obecność substancji psychoaktywnych, zamiast prowadzić działania resocjalizacyjne. Stosunkowo szybko zaczęto jednak dostrzegać nieefektywności tego typu rozwiązań. Jedną z inicjatyw, która miała przełamywać impas w resocjalizacji jest opracowany w 2001 roku przy udziale Narodowego Instytutu Resocjalizacji (*National Institute of Correction*, dalej NIC) oraz placówki badawczej *Urban Institute* model *Transition from Prison to the Community*. Stanowi on próbę multiagencyjnego spojrzenia na proces resocjalizacji i readaptacji osób będących w konflikcie z prawem, powracających do środowiska otwartego.

W niniejszym artykule przedstawiony zostanie model *Transition from Prison to the Community*, jako przykład zastosowania podejścia multiagencyjnego w procesie readaptacji byłych więźniów.

Zarys podejścia multiagencyjnego

Współpraca wielu podmiotów nad rozwiązaniem problemów społecznych nie jest w Stanach Zjednoczonych czymś nowym. Tradycje wspólnych działań sięgają powstających w XIX wieku w amerykańskich metropoliach siedlisk społecznych (*settlement houses*), z których najbardziej znany był bez wątpienia stworzony w Chicago przez Jane Adams *Hull House*¹. Idee wielokrotnie wykorzystywano również w czasie wojny z ubóstwem (*War on Poverty*²), która toczyła się w latach sześćdziesiątych poprzedniego stulecia³.

¹ K. Frysztacki, *Socjalna Ameryka. O obszarze pomocy społecznej i pracy socjalnej w Stanach Zjednoczonych*, Kraków 2005, s. 220.

² Mianem wojny z ubóstwem (*War of Poverty*) określa się podejmowane od połowy lat sześćdziesiątych działania administracji rządowej zmierzające do trwałego rozwiązania problemu ubóstwa w Stanach Zjednoczonych. Jej program i filozofia były pokłosiem sytuacji ekonomicznej kraju po II wojnie światowej. W ciągu kolejnej dekady rząd federalny wraz z administracją stanową i lokalną, a także grupami obywatelskimi i organizacjami non-profit, stworzył bazę instytucjonalną do działań ograniczających zjawisko ubóstwa i marginalizacji. Był to również okres ofensywy ustawodawczej. Przyjęto wówczas szereg aktów prawnych i jednym z ważniejszych był *the Economic Opportunity Act* (1964), na podstawie którego powstały takie instytucje jak *The Office of Economic Opportunity* (OEO), administrujące takimi programami, jak: *the Job Corps*, *Volunteers in Service to America* (VISTA), *Upward Bound*, *Head*

W późniejszym okresie, głównie ze względów politycznych, podejście straciło na znaczeniu, by ponownie wrócić do łask pod koniec lat dziewięćdziesiątych. Dziś jest podstawowym instrumentem przeciwdziałania szeroko rozumianym problemom społecznym nie tylko w Stanach Zjednoczonych, ale również w Europie, czego doskonałym przykładem mogą być rozwiązania angielskie⁴. Obecnie działania multiagencyjne, zwane w literaturze również interdyscyplinarnymi, oznaczają wielostronną, najczęściej zinstytucjonalizowaną współpracę zróżnicowanych w funkcjach, strukturze i organizacji podmiotów, lokujących się tak w społeczności lokalnej, jak i poza nią, zorientowanych na realizację wspólnego celu⁵. Integracja różnego typu instytucji i organizacji wokół jednego celu pozwala na zwiększenie odpowiedzialności organizacyjnej, a przy tym zmniejszenie fragmentaryczności działania poszczególnych podmiotów, a także na powstawanie publiczno-prywatnych koalicji. Współpraca wzmacnia działające w społeczności lokalnej organizacje, a także nią samą. Wielość zaangażowanych agend wymusza zmianę stylu działania w kierunku długofalowego, planowego i jednocześnie elastycznego, z włączeniem doń społeczności lokalnej⁶. Nie bez znaczenia są tu również kwestie lepszego wykorzystania zasobów społecznych, materialnych i oczywiście finansowych. Współdziałanie specjalistów w zróżnicowanych zespołach pozwala na wymianę doświadczeń, wzbogaca warsztat pracy i umożliwia wypracowywanie bardziej kreatywnych rozwiązań. Jest to również szansa na zapoznanie się ze specyfiką działania wybranych podmiotów. Z punktu widzenia jednostki, podejście multiagencyjne pozwala na

Start, Legal Services, the Neighborhood Youth Corps, the Community Action Program (CAP), the college Work-Study program, Neighborhood Development Center. OEO zajmowało się również promowaniem *small-businessu*, rozwojem obszarów wiejskich, a także poprawą losu pracowników-emigrantów i ich rodzin. Innymi ważnymi aktami prawnymi były: *the Civil Rights Act (1964), the Food Stamp Act (1964), the Elementary and Secondary Education Act (1965), the Higher Education Act (1965), the Social Security amendments creating Medicare/Medicaid (1965), the Voting Rights Act (1965), the Model Cities Act (1966), the Fair Housing Act (1968)*. M. Gillette (red.), *Launching the War on Poverty: An Oral History*, New York 1996; M.B. Katz, *The Undeserving Poor: From the War on Poverty to the War on Welfare*, New York 1989.

³ D.S. Rosenbaum, *Evaluating Multi-agency Anti-Crime Partnerships: Theory, Design and Measurement Issues*, *Crime Prevention Studies*, 2002, 14.

⁴ J. Kusztal, M. Borkowska, *Zespoły interdyscyplinarne w pracy z dziećmi zagrożonymi wykluczeniem społecznym*, [w:] *Dziecko zagrożone wykluczeniem. Elementy diagnozy, działania profilaktyczne i pomocowe*, red. J. Kusztal, K. Biel, Kraków 2011, s. 363-384; M. Muskała, *Nowe instytucje prawne w angielskim systemie resocjalizacji nieletnich*, *Resocjalizacja Polska*, 2013, 4, s. 113-129; tegoż, *Pozasądowe formy reakcji na zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży w Anglii i Walii*, *Studia Edukacyjne*, 2012, 19, s. 101-118.

⁵ G. Barrett, D. Sellman, J. Thomas, *Interprofessional Working in Health and Social Care*, London 2005, s. 12.

⁶ D.S. Rosenbaum, *Evaluating Multi-agency Anti-Crime Partnerships: Theory, Design and Measurement Issues*, *Crime Prevention Studies*, 2002, 14, s. 178.

lepsze rozpoznanie jej potrzeb, bardziej profesjonalne działania, a także objęcie nimi całego środowiska życia w dłuższej perspektywie czasowej⁷.

W zakresie prewencji kryminalnej, a zatem i w obszarze związanym z readaptacją społeczną osób opuszczających instytucje penitencjarne podejście multiagencyjne opiera się na następujących zasadach:

1. Przystępczość jest zjawiskiem o skomplikowanej etiologii i w jej zwalczaniu konieczne są rozwiązania oparte na włączeniu do działania wielu podmiotów.

2. Praca zespołowa pozwala na szerszą perspektywę spojrzenia na problemy.

3. W zespole łatwiej znaleźć rozwiązanie problemu i zwykle są one bardziej innowacyjne, bo zespół tworzą jednostki/instytucje o odmiennej organizacji, kulturze, funkcji oraz sposobie patrzenia na świat.

4. Interwencje płynące z różnych stron i na różnych poziomach są skuteczniejsze niż pojedyncze działanie.

5. Działania zespołowe pozwalają dotrzeć do szerszego kręgu odbiorców⁸.

Walory modelu multiagencyjnego w działaniach resocjalizacyjnych i readaptacyjnych potwierdzono w ustanowionej przez administrację Georga Busha Jr. ustawie *Second Chance Act* z 2007 roku. Jak pisze M. Płatek:

nigdy wcześniej nie uchwalono przepisów, które na taką skalę uprawniały rząd federalny do wsparcia lokalnych organizacji rządowych i pozarządowych w znalezieniu więźniom i byłym więźniom pracy, mieszkania i mentora; w nakłanianiu do podjęcia terapii uzależnień, do podtrzymywania rodzinnych więzi do okazywania wsparcia ofiarom przestępstwa; w oferowaniu także innych usług nastawionych na przeciwdziałanie powrotności do przestępstwa oraz naruszania zasad probacji i warunkowego przedterminowego zwolnienia⁹.

Readaptacja społeczna skazanych

Dostępne dane wskazują, że około 90% skazanych przebywających obecnie w amerykańskich jednostkach penitencjarnych wróci do społeczności lokalnych przed orzeczoną przez sąd końcem kary. W przypadku blisko 40% stanie się to w perspektywie roku¹⁰. Niewielka część odbędzie wy-

⁷ R. Cheminais, *Effective Multi-Agency Partnerships. Putting Every Child Matters into Practice*, London 2009, s. 26-27.

⁸ D.S. Rosenbaum, *Evaluating Multi-agency*, s. 176.

⁹ M. Płatek, *Nowy etap w dyskusji nad karą pozbawienia wolności*, s. 34.

¹⁰ J. Travis, A.L. Solomon, M. Waul, *From Prison to Home: The Dimensions and Consequences of Prisoner Reentry*, Washington 2001, s. 9.

rok w całości, przy czym dla niektórych będzie to oznaczać spędzenie reszty życia w więzieniu.

Zbliżanie się końca kary wyzwala u skazanych wiele różnorodnych emocji. Z jednej strony pojawia się radość z nadchodzącej wolności i swobody, a z drugiej – olbrzymi strach przed nią. Więźniowie zdają sobie sprawę, że powrót do starego środowiska może skończyć się ponownym konfliktem z prawem. Opuszczając więzienie, zostają przeniesieni ze skrajnie kontrolowanego i zorganizowanego przez innych środowiska, do warunków, w których muszą zacząć działać jako niezależne podmioty. Nie jest to zadanie łatwe w sytuacji ekspozycji na czynniki ryzyka, w postaci deficytów umiejętności, wykształcenia, a także dewiacyjnej sieci społecznej. Więźniowie sygnalizują lęki związane z odrzuceniem przez rodzinę, porażką na rynku pracy, brakiem umiejętności zarządzania finansami, a także nieznanymi nowoczesnych technologii. Zasadność obaw skazanych potwierdzają badania, których wyniki wskazują, że z problemami dnia codziennego radzą sobie oni nieefektywnie albo wręcz destrukcyjnie. Wielu z nich nie jest zdolnych do zmiany stylu życia i uporządkowania problemów, które się przed nimi piętrzą. Najczęstszym z nich jest uzależnienie dotyczące 68% skazanych. Niemal u co piątego skazanego występują poważne zaburzenia i choroby psychiczne. Ponad połowa (60%) nie ma wykształcenia podstawowego, a co trzeci z osadzonych pozostawał bez pracy na miesiąc przed pozbawieniem wolności. Przez rok przed tym faktem 14% skazanych doświadczyło bezdomności. Niemal połowa skazanych (46%) zadeklarowała, że wśród członków rodziny był ktoś, kto również został pozbawiony wolności¹¹. Znamienne jest to, że wymienione problemy zwykle nie występują pojedynczo, tworząc szczególnie niekorzystny splot okoliczności życiowych. W związku z tym skazanych określa się jako osoby z wieloobszarowymi potrzebami (*multiple needs*)¹².

Współczesne badania dość jednoznacznie wskazują, że recydywa nie jest tylko i wyłącznie efektem cech jednostkowych, ale także wynikiem tego, w jaki sposób będzie przebiegała współpraca pomiędzy skazanym a szeregiem instytucji. Celem wspomnianego współdziałania jest neutralizacja tych czynników, które legły u podstaw zachowań dewiacyjnych. Stan obecnej wiedzy z zakresu kryminologii pozwala wskazać dwa typy czynników istotnych w genezie przestępstwa¹³. Pierwsza grupa czynników określana

¹¹ A.L. Solomon i in., *Life After Lockup: Improving Reentry from Jail to the Community*, Washington 2008, s. 20.

¹² T. McSweeney, M. Hough, *Supporting offenders with multiple needs: Lessons for the 'mixed economy' model of service provision*, *Criminology & Criminal Justice*, 2006, 6(1), s. 107.

¹³ J. Bonta i D.A. Andrews wyróżnili jeszcze jedną grupę czynników dynamicznych, ale jak podkreślają, pozbawioną charakteru kryminogenego. Bonta i Andrews zaliczają do niej

jest jako statyczne, druga – jako dynamiczne. Czynniki statyczne uznaje się za determinujące niski stopień ryzyka¹⁴. Należą do nich: styczność z wymiarem sprawiedliwości w okresie dzieciństwa, stan zdrowia psychicznego, wiek oraz płeć. Statyczne czynniki ryzyka stosunkowo łatwo identyfikować, choćby dlatego, że są one niezmiennie. Dynamiczne czynniki ryzyka, za Andrewsem i Bontą (określane także potrzebami kryminogennymi (*criminogenic needs*)) charakteryzuje to, że ich natężenie może się zmieniać, np. w zależności od tego czy i w jakim programie korekcyjnym przestępca bierze udział. Wśród dynamicznych czynników ryzyka wymienia się osobowość antyspołeczną, deficyty kompetencji społecznych (w tym również kompetencje związane z rozwiązywaniem problemów), konfliktowość oraz nadużywanie środków psychoaktywnych. Istotne okazuje się również wsparcie społeczne, czyli szerzej – sieć społeczna oraz tolerancyjna postawa wobec zachowań przestępczych¹⁵. W związku z powyższym, niemożliwa jest redukcja zachowań przestępczych, jeśli nie idą za tym działania mające przygotować przestępcę do samodzielnego życia na wolności, nie zostaje dokonana reorganizacja dotychczasowej jego aktywności w zakresie zatrudnienia, edukacji, terapii. Niezwykle ważnym aspektem jest również stworzenie możliwości podjęcia na nowo ról społecznych, adekwatnych do statusu i wieku skazanego, co daje możliwość zmiany dotychczasowej dewiacyjnej tożsamości, a w efekcie szanse na włączenie się w zupełnie nowe struktury i stosunki społeczne¹⁶. Mówiąc najprościej, chodzi o stworzenie byłym skazanym możliwości do wykreowania alternatywy dla kryminalnego stylu życia¹⁷. Jest to jednak możliwe tylko wówczas, gdy w społeczności lokalnej, do której wraca były skazany, wytworzy się pozytywny klimat dla przyjęcia eks-więźnia, co będzie sprzyjać jego społecznej inkluzji¹⁸.

szacunek dla samego siebie, pobudzenie (niepokój), poczucie nieszczęścia/stresu (*personal distress*) oraz przynależność do grupy (*group cohesion*). D.A. Andrews, J. Bonta, *The Psychology of Criminal Conduct*, Newark 2006, s. 282. Nie wiążą tych czynników ze zwiększonym prawdopodobieństwem wystąpienia zachowań przestępczych, ale uważają, że mają one dyskrecjonarne (*discretionary*) znaczenie w prowadzonych oddziaływaniach korekcyjnych. Mówiąc inaczej – nie prowadzą do przestępstwa, ale pomagają w wyjściu na prostą. T. Ward, C. Steward, *Criminogenic needs and human needs: A theoretical model*, *Psychology, Crime & Law*, 2003, 9(2), s. 127, 131.

¹⁴ T. Ward, C. Steward, *Criminogenic needs and human needs*, s. 127.

¹⁵ D.A. Andrews, J. Bonta, *The Psychology*, s. 54, 282.

¹⁶ W. Ambrozik, *Readaptacja społeczna i reorganizacja środowisk lokalnych jako warunek skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych*, [w:] *Resocjalizacja*, red. B. Urban, J.M. Stanik, Warszawa 2007.

¹⁷ J. Petersilia, *When Prisoners Come Home. Parole and Prisoner Reentry*, New York 2003, s. 18.

¹⁸ A. Fidelus, *W stronę resocjalizacji inkluzyjnej*, Probacja, 2011, 2.

Szeroki zakres potrzeb kryminogennych osób będących w konflikcie z prawem, ich sytuacja społeczno-demograficzna powoduje, że wymagają one wsparcia i pomocy nie tylko ze strony wielu zróżnicowanych instytucji, ale także odpowiednio długiej perspektywy czasowej. Wydaje się, że na wspomniane postulatory pozytywnie odpowiada model *Transition from Prison to the Community*.

Transition from Prison to the Community Model (TPC)

Działania zmierzające do opracowania modelu *Transition from Prison to the Community* podjęto na początku pierwszej dekady nowego wieku. W roku 2003 rozpoczęto wdrażanie pilotażowych rozwiązań w ośmiu stanach: Georgia, Indiana, Michigan, Missouri, North Dakota, New York, Oregon oraz Rhode Island. Każdy stan zmodyfikował model do swoich potrzeb, korzystając ze wsparcia NIC i *Urban Institute*. Pozytywne efekty funkcjonowania modelu zaowocowały kolejnymi implementacjami. W drugiej fazie programu znalazły się następujące stany: Kentucky, Tennessee, Teras, Wyoming, Iowa oraz Minnesota¹⁹. Obecnie działania objęły również grupę opuszczającą areszty, do której skierowany jest program *The Transition from Jail to the Community*.

Głównym celem modelu *Transition from Prison to the Community* jest wsparcie byłych skazanych w przejściu do społeczeństwa, a tym samym podniesienie poziomu bezpieczeństwa publicznego oraz redukcja recydywy. W modelu zakłada się strategiczną i taktyczną współpracę wielu podmiotów działających tak w sferze wymiaru sprawiedliwości, jak i poza nim. W procesie przejścia do społeczności lokalnej z warunków izolacji więziennej głównymi podmiotami są: władze więzienia, ciało odpowiedzialne za podejmowanie decyzji o warunkowym przedterminowym zwolnieniu (zwykle jest to *Parole Board*) oraz agencje i inne podmioty odpowiedzialne za nadzór, wsparcie i pomoc w środowisku lokalnym, a także sama społeczność lokalna²⁰. Nie należy zapominać, że każdy z wymienionych podmiotów stawia przed sobą odrębne cele, ale finalnie wszystkie są zorientowane na wsparcie procesu readaptacji i podniesienie poziomu bezpieczeństwa.

TPC opiera się na następujących zasadach:

1. Kluczem do obniżenia poziomu recydyw jest zmiana zachowań i wsparcie, a nie kontrola i nadzór.

¹⁹ P.B. Burke, *TPC Reentry Handbook. Implementing the NIC Transition from Prison to the Community Model*, Washington 2008, s. 18-19.

²⁰ P.B. Burke, *TPC Reentry Handbook*, s. 12.

2. Readaptacja nie jest jednorazowym faktem, lecz procesem trwającym w czasie i przestrzeni.

3. Multiagencyjność działań zorientowanych na wsparcie procesu readaptacji oznacza współdziałanie w szerokim zakresie wielu podmiotów o odmiennych funkcjach i strukturze.

4. Swobodna wymiana informacji pomiędzy poszczególnymi partnerami, czemu służą specjalnie do tego opracowane programy i bazy danych.

5. Działania na rzecz skutecznej readaptacji oparte są na wynikach badań naukowych, które potwierdziły ich skuteczność (*evidence based practice*²¹);

6. Efekty zmian w podejściu do readaptacji społecznej winny być związane z obniżaniem kosztów (*affordable*), transferowalnością (*transferdable*) i powtarzalnością (*adaptable*).

7. Oddziaływanom związanym ze wsparciem readaptacji powinni być poddawani wszyscy skazani, bez względu na to, czy w najbliższym czasie mogą spodziewać się warunkowego przedterminowego zwolnienia, czy wyjdą na wolność w związku ze zwykłym terminem ukończenia kary; konieczne jest jak najwcześniejsze rozpoczęcie oddziaływań.

8. Czynnikiem bezpośrednio determinującym zakres i charakter działań wspierających readaptację jest poziom ryzyka²².

9. Koniecznym elementem jest ewaluacja, dokonywana tak w odniesieniu do celów pośrednich, jak i finalnych²³.

Proces przejścia ze środowiska zamkniętego do społeczności lokalnej daje się ująć w trzy podstawowe fazy:

- 1) instytucjonalna;
- 2) przygotowania do opuszczenia więzienia;
- 3) życia w środowisku lokalnym w okresie próby²⁴.

Ilustrację stanowi rycina 1.

Analiza rozwiązań zawartych w TPC wskazuje na konieczność wyodrębnienia dodatkowo czwartej fazy, obejmującej okres po zakończeniu kary.

²¹ A. Barczykowska, S. Dzierżyńska-Breś, *Profilaktyka oparta na wynikach badań naukowych (evidence based practice)*, Resocjalizacja Polska, 2013, 4, s. 131-152.

²² Prowadzone metaanalizy wskazują dość jednoznacznie, że w populacji przestępców istnieje spora grupa, która ze względu na niski stopień demoralizacji oraz wysoki poziom zasobów własnych, które mogą stanowić istotny czynnik chroniący, nie wymaga włączania do wysoce strukturalizowane programy resocjalizacyjne. Zbyt pochopne zakwalifikowanie do nich może doprowadzić od jej wykolejenia. D.A. Andrews, J. Bonta, R.D. Hoge, *Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology*, Criminal Justice and Behavior, 1990, 17(1) s. 19-52.

²³ P.B. Burke, *TPC Reentry Handbook*, s. 12.

²⁴ Tamże, s. 61-63.

Ryc. 1. Model *The Transition from Prison to the Community* (źródło: P.B. Burke, *TPC Reentry Handbook. Implementing the NIC Transition from Prison to the Community Model*, Washington 2008, s. 13)

Faza pierwsza trwa zwykle od momentu osadzenia w jednostce penitencjarnej do 6-12 miesięcy przed zwolnieniem. Początek tego okresu związany jest z etapem diagnozy (*assessment* i *classification*), która obejmuje sferę fizyczną, społeczną i psychologiczną, a także identyfikację deficytów edukacyjnych. W praktyce resocjalizacyjnej wyróżnia się *public risk/need assessment* oraz *prison risk/need assessment*. Drugi rodzaj diagnozy związany jest z działalnością penitencjarną i służy głównie klasyfikacji skazanych. Na jego podstawie podejmuje się decyzję, jakiego poziomu zabezpieczeń skazany wymaga, by nie zagrażał sobie, personelowi, innym więźniom, czy całemu ładowi więzienia. Pierwszy rodzaj diagnozy wykorzystywany jest jeszcze na etapie postępowania przygotowawczego²⁵. Zgromadzony w tym okresie

²⁵ Diagnoza jest prowadzona już w ramach postępowania przygotowawczego. Poza rozpoznaniem sytuacji oskarżonego zmierza ona do wypracowania rekomendacji dla sądu odnośnie zastosowania sankcji zabezpieczających oraz wyroku. W związku z tym w ciągu 24 godzin od aresztowania kuratorzy mają obowiązek dotarcia do sprawcy i zebrania informacji koniecznych do przygotowania raportu wstępnego. Uzyskane od aresztowanego dane kurator weryfikuje poprzez telefony do osób, które skazany podaje jako wiarygodne. Często spotykaną praktyką w tych okolicznościach jest również współpraca z pracownikami socjalnymi, psychologami, psychiatrami, czy nauczycielami, w których obrębie działań pozostawała osoba aresztowana. Na podstawie zebranych informacji oficer probacyjny szacuje ryzyko kontynuacji zachowań przestępczych oraz przygotowuje dla sędziego rekomendację dotyczącą zastosowania środków zabezpieczających. Niezależnie od decyzji sędziego odnośnie warunków,

materiał stanowi punkt wyjścia do wskazania oddziaływań, jakie winny zostać uruchomione w związku z potrzebami osoby skazanej. W diagnozie tej identyfikuje się (lub potwierdza) przywoływane już wcześniej czynniki kryminogenne (*criminogenic needs*). W czasie trwania wyroku raz na pół roku uzupełnia się i aktualizuje dane dotyczące ryzyka i potrzeb.

Przeprowadzona diagnoza jest podstawą do opracowania planu działań zorientowanych na pomoc w przejściu do środowiska wolnościowego (*Transition Accountability Plan*, dalej TAP). Punktem odniesienia w jego tworzeniu są potrzeby skazanego oraz poziom ryzyka, do którego został zaliczony. Badania nad efektywnością oddziaływań resocjalizacyjnych wskazują, że osoby zaklasyfikowane do niskiego ryzyka zwykle mają na tyle znaczące zasoby własne (jednostkowe i społeczne), że potrafią rozwiązać problemy (zaspokoić potrzeby) samodzielnie, bez uczestnictwa w wysoce ustrukturalizowanych programach. Włączenie ich do nich często przynosi odwrotne efekty do zamierzonych, ponieważ ulegają oni demoralizacji. Zgodnie z założeniami TPC, działania mają redukować ryzyko recydywy przede wszystkim przez zaangażowanie skazanego w terapię, zależne od potrzeb programu oraz, jeśli to konieczne, nadzór. TAP jest rodzajem indywidualnego planu resocjalizacji i readaptacji, tworzony na podstawie zasady kontraktu. Pozwala to na modyfikację wyznaczonych celów oraz stały monitoring postępów. Ważne jest zatem, by zapisane w nim cele były mierzalne, osiągalne, osadzone czasowo oraz regularnie monitorowane. W tworzeniu TAP poza samym więzieniem bierze udział personel więzienny, pracownicy socjalni, kuratorzy, wolontariusze, agencje świadczące usługi na rzecz wymiaru sprawiedliwości, społeczność lokalna, a także ofiary przestępstwa²⁶. Nad realizacją kolejnych działań zawartych w TAP czuwa zespół (*Transition Management Team*), w skład którego wchodzi pracownicy więzienia, kuratorzy penitencjarni, pracownicy socjalni oraz inne osoby zatrudnione w agencjach świadczących usługi na rzecz wymiaru sprawiedliwości w środowisku lokalnym. Ich skład jest dynamiczny, zmienia się w zależności od fazy kary

w jakich podejrzany będzie oczekiwał na wyniki śledztwa, trwają działania prokuratorskie, które mogą doprowadzić aresztowanego do zwolnienia/uniewinnienia albo postawienia w stan oskarżenia, co skutkuje procesem przed sądem, składającym się z sędziego i ławy przysięgłych (*grand jury*). W czasie 60 dni od uznania przez ławę przysięgłych winnym, zwłaszcza gdy w grę wchodzi kara więzienia, kuratorzy przygotowują *presentence investigation* (dalej PSI), który ma pomóc sędziemu w wydaniu właściwego wyroku. Można powiedzieć, że jest on uszczegółowieniem i rozszerzeniem prowadzonych do tej pory działań diagnostycznych. A. Barczykowska, *Szacowanie i zarządzanie ryzykiem w amerykańskiej praktyce probacyjnej*, [w:] *Profilaktyka i probacja w środowisku lokalnym*, red. B. Urban, M. Konopczyński, Kraków 2012; tejsze, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Przegląd Więziennictwa Polskiego, 2013, 79.

²⁶ P.B. Burke, *TPC Reentry Handbook*, s. 53-75.

i jednocześnie przygotowania do opuszczenia jednostki penitencjarnej. Na podstawie opracowanego TAP skazany zostaje skierowany do odpowiednich dla siebie programów²⁷. Udział w programach z jednej strony zmierza do zmniejszenia deficytów, jakie są udziałem wielu osób w konflikcie z prawem, a z drugiej wpisuje się w idee *empowermentu*, zorientowanego na wzmocnienie zasobów jednostki tak, by mogła w przyszłości w oparciu o nie samodzielnie rozwiązywać stojące przed nią problemy²⁸. Poniższa tabela przedstawia wybrane propozycje programów realizowanych w amerykańskich więzieniach zmierzających do zaspokojenia potrzeb kryminogennych. Warto zwrócić uwagę, że wiele z nich jest realizowana nie tylko w warunkach pozbawienia wolności, ale również posiada moduły dla środowiska otwartego. Zwykle w jednostce penitencjarnej prowadzonych jest kilkanaście zróżnicowanych programów, dzięki czemu możliwy jest ich odpowiedni do potrzeb skazanych dobór.

Tabela 1

Programy dedykowane minimalizacji potrzeb kryminogennych

Potrzeby kryminogenne	Programy
Edukacja	GED, Adult Basic Education, Literacy, Academic Tutoring, Literacy, ESOL, Special Education
Zachowania antyspołeczne i deficyty kompetencji społecznych ²⁹ , budowanie sieci społecznej	Victim Impact, Pre-Release, Vital Issues, Family Violence, Health Awareness, Corrective Thinking, M4C, SOPP, Moral Reconciliation Therapy, Thinking for a Change, Reasoning & Rehabilitation,
Uzależnienia	Substance Abuse Education, AA/NA, SIPI, Prime for Life, SAAS, Motivation for Change
Zatrudnienie	Grounds-keeping, Optics, Mattress Industry, Food Service, Maintenance and Faith-Based Dorm, szkolenia i certyfikaty zawodowe
Postawy, wartości, orientacja życiowa	Various Worship Services, Bible Study, Prayer Group,
Samorozwój, czas wolny	General Recreation, Wellness Walk, Intramural Sports

Źródło: opracowanie własne na podstawie: P.B. Burke, *TPC Reentry Handbook. Implementing the NIC Transition from Prison to the Community Model*, Washington 2008, s. 167-179.

²⁷ Tamże.

²⁸ I. Krasiejko, *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach w pracy socjalnej*, Katowice 2010, s. 50-51.

²⁹ Podstawą teoretyczną dla większości programów jest podejście kognitywno-behawioralne. A. Barczykowska, *Podejście kognitywno-behawioralne w pracy penitencjarnej i postpenitencjarnej (na przykładzie wybranych programów korekcyjnych stosowanych w USA)*, Probacja, 2011, 2.

Zawarty w TAP projekt działań tworzy się w odniesieniu do daty prawdopodobnego zwolnienia³⁰, biorąc pod uwagę wszystkie możliwości jego zaistnienia³¹. Wskazanie orientacyjnej daty nie jest absolutnie traktowane jako gwarancja opuszczenia więzienia. To, kiedy skazany je opuści jest bowiem zależne w dużej mierze od jego postępowania. Określenie przybliżonego terminu zwolnienia jest zatem elementem, który ma mobilizować do działania. Co jednak ważne – moment opuszczenia jednostki nie znosi działania TAP, ponieważ zawarte są w nim również zadania na czas próby w środowisku otwartym (*parole*), a jeśli były skazany wykazuje taką wolę, również po zakończeniu okresu próby.

Początek drugiej fazy przypada na około 12 do 6 miesięcy przed przewidywanym terminem zwolnienia, obejmując pierwsze 6 miesięcy w środowisku wolnościowym. Jest to kluczowy moment w procesie readaptacji. Trzeba bowiem pamiętać, że oznacza on często przejście ze stanu wyuczonyj bezradności do stanu niemal totalnej zaradności. Jest to niezwykle trudne, bowiem tak jak nie stajemy się bezradni z dnia na dzień, tak i nie będziemy zaradni nazajutrz po opuszczeniu więzienia, czy każdej innej instytucji totalnej. Skazani potrzebują czasu i możliwości by odzyskać moc sprawczą i kontrolę nad swoim życiem. Brak treningu i wsparcia, a w efekcie niepowodzenia w rozwiązywaniu najbardziej elementarnych problemów, będzie skutkować powrotem do wyuczonych niegdyś przestępczych strategii działania lub wycofaniem. Dlatego, jeszcze w czasie pobytu w więzieniu skazani są praktycznie przygotowywani do jego opuszczenia, między innymi przez przenoszenie do jednostek o niższym poziomie kontroli lub do tzw. *halfway houses*³², gdzie przejmują oni część odpowiedzialności za swoje życie (np. zarządzając finansami). Zwiększa się na tym etapie częstotliwość kontaktów ze środowiskiem zewnętrznym, co służy budowaniu nowej, nieformalnej

³⁰ Procedur przeliczania wyroków z uwzględnieniem *the good time* dokonuje specjalnie do tego przygotowana komórka o nazwie *The Designation and Sentence Computation Center* (dalej TDSCC), mieszcząca się w strukturze *The Federal Bureau of Prison*. A. Barczykowska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności*.

³¹ W Stanach Zjednoczonych funkcjonują procedury pozwalające na niemal pewne wcześniejsze opuszczenie więzienia. Jedną z nich jest opisany wcześniej *The Good Time*.

³² *Halfway houses* to rezydencjalne placówki przeznaczone dla osób opuszczających zakłady karne lub szpitale, którym ze względu na długą absencję w środowisku otwartym potrzebne jest wsparcie i zarazem kontrola. Rezydenci przebywają w placówkach do pół roku, korzystając w tym czasie z szeroko zakrojonego programu oddziaływań, obejmującego poradnictwo indywidualne i grupowe, terapię uzależnień, treningi umiejętności społecznych, programy mentoringowe, programy rozwoju zainteresowań, przechodzą przez orientację zawodową, nabywają nowych kompetencji. Osoby przebywające w *halfway houses* zobligowane są do wnoszenia opłat za pobyt w placówce oraz udział w programach. A. Barczykowska, *Halfway Houses – between prison and home (the role of residential establishments in the correctional system in U.S.)*, [w:] *Problems and perspectives of social readaptation*, red. A. Kieszkowska, Kielce 2011.

i formalnej prospołecznej sieci wsparcia, będącej jednym z najlepszych czynników chroniących przed ponownym konfliktem z prawem. Wiele robi się również w zakresie wzmacnia więzi rodzinnych.

Jeśli chodzi o wcześniejsze opuszczenie więzienia, to ewolucja polityki kryminalnej doprowadziła do ukształtowania się i spopularyzowania dwóch jego form. Wyróżnia się w tym względzie *mandatory* oraz *discretionary release*. Zwolnienie oparte na *mandatory release* wiąże się procedurą *the good time*³³. Regulacje dotyczące tej procedury zostały zawarte w 18 *The United States Code – Crimes and Criminla Procedure (U.S.C.)* oraz 28 *Code of Federal Regulations (C.F.R.)* 523. W pierwszym wymienionym dokumencie zapisano, że wobec więźniów, którym orzeczono wyrok wyższy niż jeden rok (poza karą dożywotniego pozbawienia wolności) można zastosować procedurę skracania wyroku maksymalnie o 57 dni za każdy rok pozbawienia wolności. Oczywiście, jest to związane z odpowiednim zachowaniem więźnia, które w minimalnym wymiarze ma być zgodne z regulaminem wykonywania kary, uzupełnieniem wykształcenia na poziomie GED³⁴ lub ukończeniem szkoły. Jeśli skazany nie osiągnął zadowalających postępów w wyżej wymienionych obszarach, maksymalna liczba dni redukujących pobyt w więzieniu będzie wynosić 42 dni. Redukcja dni obniżających wymiar wyroku może nastąpić tylko w czasie trwania roku, co do którego obniżenie ma zastosowanie. Po jego upływie nie można zmniejszyć zastosowanej redukcji, chyba że miały miejsce takie wydarzenia, jak: zamieszki, strajki, przerwy w pracy lub inne, o których istnieniu Biuro ds. Więzień Federalnych (*The Federal Bureau of Prison*³⁵, dalej FBP) dowiedziało się już po przyznaniu *the*

³³ H. Abadinsky, *Probation and Parole*, New York 2005, s. 223.

³⁴ *General Educational Development (GED)* to amerykański egzamin, powszechnie uznawany za odpowiednik dyplomu ukończenia szkoły średniej. Początki GED sięgają lat czterdziestych, kiedy to konieczne stało się opracowanie narzędzia, za pomocą którego możliwa byłaby weryfikacja stanu wiedzy weteranów, którzy zdobywali ją w sposób nieformalny, a po powrocie chcieli kontynuować edukację w szkołach wyższych. Współcześnie składają go osoby, które z różnych względów, np. pobytu w zakładzie karnym, nie mogą uczęszczać na regularne kursy. Egzamin składa się z pięciu części: pisanie, czytanie, test wiedzy o społeczeństwie, test z przedmiotów ścisłych oraz test matematyczny. W niektórych stanach egzamin może być odpłatny. Testy GED są dostępne w wersji angielskiej, francuskiej i hiszpańskiej. J. Lowman, S.A. Mamas, *Educational Aftercare & Reintegration Toolkit for Juvenile Justice Professionals. A Toolkit for Juvenile Justice Professionals in Pennsylvania*, Philadelphia 2009, s. 109-110.

³⁵ *The Federal Bureau of Prison* (Biuro ds. Więzień Federalnych, dalej FBP) jest zarządcą amerykańskich zakładów karnych na poziomie federalnym, przy czym sprawuje również kontrolę nad jednostkami stanowymi i lokalnymi. Misją FBP jest ochrona społeczeństwa realizowana poprzez izolację przestępców w humanitarnych warunkach, w których poprzez szereg oddziaływań resocjalizacyjnych, terapeutycznych i socjalnych przygotowuje się skazanych do podjęcia konstruktywnych ról społecznych i realizacji zadań z nimi związanych. FBP czuwa również nad kwestiami finansowymi oraz współpracuje ze środowiskiem naukowym w ramach ruchu *evidence based correction practices*. Z. Lasocik, *Więzienia w USA. Moje wizyty*,

good time. Skazani mają prawo wiedzieć, kiedy zgodnie z obliczeniami opartymi na procedurze *the good time* mogą liczyć na wyjście do środowiska wolnościowego. Natomiast, w przypadku *discretionary release* podstawą do zwolnienia jest decyzja Rady ds. Zwolnień Warunkowych (*The Parole Board*) lub innego ciała opiniodawczego, którego członkowie uznali, że osoba jest gotowa do opuszczania więzienia³⁶. Opinię wydaje się, biorąc pod uwagę osiem podstawowych czynników, do których należą: rodzaj popełnionego czynu i stosunek do niego skazanego, wcześniejsza historia kryminalna, postawa wobec rodziny, ofiary i autorytetów, funkcjonowanie w instytucjach resocjalizacyjnych oraz podczas wykonywania kar w środowisku otwartym, stan zdrowia fizycznego i psychicznego, wgląd w motywy własnych zachowań przestępczych oraz przygotowanie i realizacja TAP³⁷.

Niezależnie od formy wcześniejszego opuszczania jednostki penitencjarnej, skazany zwykle pozostaje pod nadzorem kuratora (*parole officer*) i jest zobowiązany do przestrzegania nałożonych na niego obowiązków. Najczęściej osoby pod nadzorem zobowiązuje się do utrzymania abstynencji i w związku z tym poddawania się testom na obecność substancji psychoaktywnych, udziału w terapii, podjęcia pracy, naprawienia relacji rodzinnych, znalezienia grupy wsparcia, systematycznych spotkań z oficerami (*parole*) oraz przestrzegania godziny policyjnej. Dbą się o to, by warunki nakładane w ramach próby były pochodną działań zapisanych w TAP.

Po około sześciu miesiącach od opuszczenia więzienia rozpoczyna się trzecia faza, która zwykle trwa do czasu zakończenia nadzoru. Głównym zadaniem w tym czasie jest długoterminowa stabilizacja i usamodzielnienie byłego skazanego. Działania podmiotów zaangażowanych w readaptację zmierzają do (od)budowy, wzmocnienia sieci społecznej byłego skazanego oraz włączenia go w obszar oddziaływania instytucji działających w środowisku lokalnym tak, by z biegiem czasu realizował on swoje potrzeby samodzielnie lub poprzez podmioty niezwiązane z wymiarem sprawiedliwości (np. grupy religijne, hobbystyczne, czy środowisko sąsiedzkie). W tym celu buduje się lokalne koalicje wsparcia, jednoczące zróżnicowane w strukturze i funkcjach podmioty, tak rządowe, jak i pozarządowe. W dalszym ciągu ważna na tym etapie pozostaje kwestia kontroli i monitoringu. W modelu TPC przyjmuje się zasadę, że każde złamanie warunków musi być odnotowane, ale reakcja na nie powinna być uzależniona od powagi czynu oraz przypisanego skazanemu poziomowi ryzyka. Stąd, przy „technicznych”

Warszawa 2005, s. 15-17; T.D. Clear, G.F. Cole, *American Corrections*, Thomson, Belmont 2003, s. 245.

³⁶ J. Travis, A.L. Solomon, M. Waul, *From Prison to Home: The Dimensions and Consequences of Prisoner Reentry*, Washington 2001, s. 9.

³⁷ T.D. Clear, G.F. Cole, *American Corrections*, s. 385.

złamaniach warunków (np. w postaci spóźnienia, czy pozytywnego wyniku w testach narkotykowych), gdy szkody są niewielkie, a sam sprawca należy do grupy niskiego ryzyka, wystarczającą reakcją jest pouczenie, poradnictwo lub ostrzeżenie. Naruszenie warunków, które nie mają charakteru technicznego, ale szkody wciąż nie są relatywnie wysokie, powoduje zmianę struktury warunków oraz silniejszą kontrolę. W przypadku poważniejszych naruszeń reakcja może skutkować krótkim okresem ograniczenia lub pozbawienia wolności oraz zmianą warunków przy ponownym zwolnieniu. Najsurowszą konsekwencją jest odwołanie warunkowego zwolnienia i ponowne umieszczenie w więzieniu. Opcja ta jest zarezerwowana dla najpoważniejszych naruszeń, których dokonują skazani zaklasyfikowani do wysokiego poziomu ryzyka. Stosuje się ją również, kiedy skazany popełni kolejne przestępstwo. Należy wyraźnie zaznaczyć, że kontrola i monitoring odnoszą się także do wszystkich oznak progresu w procesie readaptacji, co daje możliwości zdjęcia niektórych obowiązków lub skrócenie okresu nadzoru. Przesłankami do zwolnienia lub złagodzenia obowiązków są z jednej strony wymogi formalne (czas nadzoru), a z drugiej – zakończona sukcesem praca nad zaspokojeniem potrzeb kryminogennych.

Ostatnia, czwarta faza to czas po zakończeniu nadzoru. Nie jest ona formalnie wyodrębniona w modelu, ale podejmowane w stosunku do eks-skazanego działania nie pozwalają na jej pominięcie. Jest to faza przejścia z kontroli formalnej do kontroli nieformalnej. Wydawać by się mogło, że jest to czas, w którym skazani już dość dobrze radzą sobie z codziennością, że okres ekspozycji na czynniki ryzyka mają za sobą. W świetle statystyk i doświadczeń praktycznych jest to jednak fałszywe założenie. Okazuje się bowiem, że po trzech latach ponownie aresztowanych zostaje blisko 68% byłych skazanych, a co czwarty wraca do więzienia w związku z orzeczeniem w stosunku do niego nowego wyroku. Zatem, byli skazani w dalszym ciągu potrzebują pomocy w procesie readaptacji.

Tabela 2

Poziom recydywy w ujęciu temporalnym

Czas od zwolnienia z więzienia	Ponowne aresztowanie	Ponowne uznanie za winnego	Powrót do więzienia
6 miesięcy	29,9	10,6	5,0
1 rok	44,1	21,5	10,4
2 lata	59,2	36,4	18,8
3 lata	67,5	46,9	25,4

Źródło: za J. Petersilia, *When Prisoners Come Home. Parole and Prisoner Reentry*, New York 2003, s. 141.

W związku z powyższym, faza czwarta winna rozpoczynać się, kiedy skazani są gotowi do wykorzystywania nabytych kompetencji i sieci społecznych, do rozwiązywania dylematów i problemów dnia powszedniego. Ze względów formalnych (np. zakończenie nadzoru) nie zawsze można jednak tę spójność uzyskać. Stąd, faza ta, podobnie jak trzecia, winna w dalszym ciągu być nastawiona na stabilizację i usamodzielnienie skazanego tak, by z pomocą instytucji niezwiązanych z wymiarem sprawiedliwości, ale funkcjonujących w jego społeczności lokalnej potrafił poradzić sobie z problemami. W tym zakresie nieocenione są wspólnoty sąsiedzkie, religijne, czy hobbyistyczne.

Podsumowanie

W ostatniej dekadzie średni czas pobytu w amerykańskim systemie resocjalizacji trwał około 4,5 roku, z czego 5 miesięcy stanowił areszt, 29 miesięcy więzienie, a 19 miesięcy nadzór w środowisku lokalnym³⁸. Pojawia się pytanie: czy jest to czas wystarczający, by z jednej strony ukarać, a z drugiej podjąć działania readaptacyjne? Trudno udzielić jednoznacznej odpowiedzi, bowiem wszystko zależy od jednostki wraz z układem związanych z nią czynników ryzyka i chroniących, popełnionego przestępstwa, społeczności lokalnej, a także podjętych oddziaływań. Wiemy jednak, że czasu tego nie można zmarnować pozostawiając skazanego pogrążonego w bezczynnym czekaniu na zwolnienie. Badania nad zjawiskiem recydywy wskazują, że w zakresie jej ograniczania skuteczne są programy prowadzone od pierwszego momentu zetknięcia z wymiarem sprawiedliwości, zorientowane na likwidację czynników powiązanych w sposób bezpośredni z przestępczością, zindywidualizowane w sposobie realizacji i co ważne – nie zamykające się tylko i wyłącznie w instytucjach resocjalizacyjnych, ale szeroko włączające do działania środowisko lokalne i funkcjonujące tam podmioty, o zróżnicowanym charakterze, także po zakończeniu kary³⁹. Połączenie tych właśnie czynników w ramach modelu *The Transition from Prison to the Community* wydaje się decydować również o jego skuteczności.

Podejście multiagencyjne, w którym mieści się przedstawiany w artykule model, nie jest oczywiście wolne od wad i niedoskonałości, ale zyski, jakie dzięki niemu możemy uzyskać, kompensują niedostatki.

³⁸ J. Petersilia, *When Prisoners Come Home*, s. 93.

³⁹ R. Cheminais, *Effective Multi-Agency Partnerships. Putting Every Child Matters into Practice*, London 2009, s. 76.

BIBLIOGRAFIA

- Abadinsky H., *Probation and Parole*, Prentice Hall, New York 2005.
- Ambrozik W., *Readaptacja społeczna i reorganizacja środowisk lokalnych jako warunek skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych*, [w:] *Resocjalizacja*, red. B. Urban, J.M. Stanik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Andrews D.A., Bonta J., Hoge R.D., *Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology*, *Criminal Justice and Behavior*, 1990, 17(1).
- Andrews D.A., Bonta J., *The Psychology of Criminal Conduct*, LexisNexis, Newark 2006.
- Barczykowska A., *Halfway houses – between prison and home (the role of residential establishments in the correctional system in U.S.)*, [w:] *Problems and perspectives of social readaptation*, red. A. Kieszkowska, Wydawnictwo UJK, Kielce 2011.
- Barczykowska A., *Podejście kognitywno-behawioralne w pracy penitencjarnej i postpenitencjarnej (na przykładzie wybranych programów korekcyjnych stosowanych w USA)*, *Probacja*, 2011, 2.
- Barczykowska A., *Szacowanie i zarządzanie ryzykiem w amerykańskiej praktyce probacyjnej*, [w:] *Profilaktyka i probacja w środowisku lokalnym*, red. B. Urban, M. Konopczyński, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012.
- Barczykowska A., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 2013, 79.
- Barczykowska A., *Dzierżyńska-Breś S., Profilaktyka oparta na wynikach badań naukowych (evidence based practice)*, *Resocjalizacja Polska*, 2013, 4.
- Barrett G., Sellman D., Thomas J., *Interprofessional Working in Health and Social Care*, Palgrave Macmillan, London 2005.
- Burke P.B., *TPC Reentry Handbook. Implementing the NIC Transition from Prison to the Community Model*, National Institute of Corrections, Washington 2008.
- Cheminais R., *Effective Multi-Agency Partnerships. Putting Every Child Matters into Practice*, SAGE Publications, London 2009.
- Clear T.D., Cole G.F., *American Corrections*, Thomson, Wadsworth, Belmont 2003.
- Fidelus A., *W stronę resocjalizacji inkluzyjnej*, *Probacja*, 2011, 2.
- Frysztacki K., *Socjalna Ameryka. O obszarze pomocy społecznej i pracy socjalnej w Stanach Zjednoczonych*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2005.
- Gillette M. (red.), *Launching the War on Poverty: An Oral History*, Oxford University Press, New York 1996.
- Katz M.B., *The Undeserving Poor: From the War on Poverty to the War on Welfare*, Pantheon Books, New York 1989.
- Krasiejko I., *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach w pracy socjalnej*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2010.
- Kusztal J., Borkowska M., *Zespoły interdyscyplinarne w pracy z dziećmi zagrożonymi wykluczeniem społecznym*, [w:] *Dziecko zagrożone wykluczeniem. Elementy diagnozy, działania profilaktyczne i pomocowe*, red. J. Kusztal, K. Biel, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011.
- Lasocik Z., *Więzienia w USA. Moje wizyty*, Wydawnictwo IPSIR, Warszawa 2005.
- Lowman J., Mamas S.A., *Educational Aftercare & Reintegration Toolkit for Juvenile Justice Professionals. A Toolkit for Juvenile Justice Professionals in Pennsylvania*, Education Law Center-PA, Philadelphia 2009.

- McSweeney T., Hough M., *Supporting offenders with multiple needs: Lessons for the 'mixed economy' model of service provision*, *Criminology & Criminal Justice*, 2006, 6(1).
- Muskała M., *Wież osadzonych recydywistów ze środowiskiem*, Wydawnictwo Naukowe PTP, Poznań 2006.
- Muskała M., *Pozasądowe formy reakcji na zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży w Anglii i Walii*, *Studia Edukacyjne*, 2012, 19.
- Muskała M., *Nowe instytucje prawne w angielskim systemie resocjalizacji nieletnich*, *Resocjalizacja Polska*, 2013, 4.
- Petersilia J., *When Prisoners Come Home. Parole and Prisoner Reentry*, Oxford University Press, New York 2003.
- Płatek M., *Nowy etap w dyskusji nad karą pozbawienia wolności*, *Państwo i Prawo*, 2009, 1.
- Rosenbaum D.S., *Evaluating Multi-agency Anti-Crime Partnerships: Theory, Design and Measurement Issues*, *Crime Prevention Studies*, 2002, 14.
- Solomon A.L., Osborne J., LoBuglio S.F., Mellow J., Mukamal D., *Life After Lockup: Improving Reentry from Jail to the Community*, Urban Institute, Washington 2008.
- Travis J., Solomon A.L., Waul M., *From Prison to Home: The Dimensions and Consequences of Prisoner Reentry*, Urban Institute, Washington 2001.
- Ward T., Steward C., *Criminogenic needs and human needs: A theoretical model*, *Psychology, Crime & Law*, 2003, 9(2).